

Ślady wojny w przestrzeni miejskiej – doświadczenie i muzealizacja

Author: Joanna Krajewska

PL ISSN 1429-0618, e-ISSN: 2719-6526

DOI: <https://doi.org/10.23858/JUE22.2024.006>

<https://rcin.org.pl/dlibra/publication/280233>

Jak cytować:

Krajewska, J. (2024). Ślady wojny w przestrzeni miejskiej – doświadczenie i muzealizacja. Journal of Urban Ethnology, 22, 87–108. <https://doi.org/10.23858/JUE22.2024.006>

Joanna Krajewska
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1449-8132>
Politechnika Wrocławska
Wydział Architektury

Ślady wojny w przestrzeni miejskiej – doświadczanie i muzealizacja

Traces of war in urban space – experiencing and musealisation

Abstract

The article describes three cities in Poland that experienced the tragedy of the Second World War each in a different way: Warsaw, Cracow and Wrocław. In all three, traces of the great devastation caused by the war have remained visible to this day. The selection was made based on the author's experience of the places, hence the text is at times autoethnographic in nature. The topic is a proposal for the perception of traces of history through a city walk and personal, multi-sensory involvement. The aim of the article is to present the phenomenon of war traces in contemporary urban space and to present current practices aimed at preserving and commemorating them.

Key words: war, traces of war, musealisation of space, public space, Warsaw, Cracow, Wrocław

Abstrakt

W artykule opisano trzy miasta w Polsce, które w odmienny sposób doświadczyły tragedii II wojny światowej: Warszawę, Kraków i Wrocław. We wszystkich do dzisiaj zachowały się ślady wielkiego spustoszenia dokonanego przez wojnę. Wyboru dokonano na podstawie doświadczenia miejsc przez autorkę, stąd tekst ma momentami charakter autoetnograficzny. Podjęty temat stanowi propozycję percepcji śladów historii poprzez spacer po mieście i indywidualne, wielozmysłowe zaangażowanie.

Celem artykułu jest przedstawienie zjawiska występowania wojennych śladów we współczesnej przestrzeni miejskiej oraz prezentacja aktualnych praktyk służących ich zachowaniu i upamiętnieniu.

Słowa kluczowe: wojna, ślady wojny, muzealizacja przestrzeni, przestrzeń publiczna, Warszawa, Kraków, Wrocław

Odebrano / Received: 20.03.2024

Zaakceptowano / Accepted: 17.09.2024

Wprowadzenie

Doświadczenie miasta naznaczonego piętnem wojny wydaje się być szczególnie intymną relacją pomiędzy przestrzenią a odbiorcą. Percepcja śladów wojny może się różnić w zależności od czasu, jaki minął od wydarzeń wojennych (pokolenia), kontekstu miejsca, stopnia identyfikacji z wydarzeniami oraz osobistych doświadczeń, a także kapitału kulturowego oraz indywidualnej wrażliwości odbiorcy. W artykule opisuję trzy miasta w Polsce w bardzo odmienny sposób spustoszone przez II wojnę światową, które mimo upływu czasu nadal noszą ślady tragicznych wydarzeń: Warszawę, Kraków i Wrocław. Celem pracy jest przedstawienie propozycji odczytywania przestrzeni miejskiej z perspektywy obecnych w niej wojennych śladów, a także prezentacja aktualnych praktyk – oddolnych oraz zinstytucjonalizowanych, służących zachowaniu i ochronie śladów oraz pamięci o traumatycznej przeszłości. Praca ma przede wszystkim charakter empiryczny. Materiał, który posłużył jako punkt wyjścia do przedstawionej refleksji, został zebrany na przestrzeni lat¹. Własne obserwacje i doświadczenie przestrzeni mają wpływ na to, iż praca ma miejscami charakter autoetnograficzny. Pozostałe przykłady zostały zgromadzone podczas analizy źródeł internetowych (artykuły popularnonaukowe, prace akademickie, strony internetowe, blogi, grupy facebookowe i in.) oraz studiów literatury przedmiotu.

Inspirację dla podjętej problematyki stanowiła idea miasta-muzeum jako obszaru nagromadzenia obiektów dziedzictwa kulturowego oraz ośrodka o wysokim znaczeniu historycznym wraz z materialnym świadectwem przeszłości. W artykule nawiązuję do kategorii miejsca pamięci² (Szpociński 2008, 2014). Ślady z czasów wojny, które zachowały się w obrębie budynków i przestrzeni publicznej, rozumiem jako „mimowolne nośniki pamięci”, zgodnie z definicją Andrzeja Szpocińskiego (2014: 21-24).

Wojna nie jest przeze mnie traktowana jedynie w kategorii działań zbrojnych. II wojna światowa była wojną totalną, która doprowadziła do spustoszenia zarówno wśród ludności cywilnej, jak i substancji architektonicznej w miastach. Echa tej destrukcji przenikają się i wybrzmiewają w miejskiej przestrzeni.

W literaturze dotyczącej tematyki zniszczeń wojennych w miastach i ich powojennej recepcji zjawisko to jest zwykle ujmowane wybiórczo (analiza często dotyczy fenomenu ruin). Na problem systematycznego niszczenia miast o historycznym układzie urbanistycznym w czasie II wojny światowej przez naloty bombowe zwraca uwagę Kinga Racoń-Leja w artykule „Traces of the Second World War in European Cities” (Racoń-Leja 2013). Badania nad miastami zrujnowanymi podczas II wojny światowej

¹ Z uwagi na nieregularny charakter obserwacji, podaję jedynie przybliżone daty dotyczące Warszawy (lata 2008-2023) oraz Krakowa (lata 2015-2023); Wrocław jest moim miastem rodzinnym.

² Związki pamięci i miejsca szeroko opisała m.in. Magdalena Saryusz-Wolska, podkreślając, iż ich „fundamentalnym spoiwem (...) są kategorie autentyczności i auratyczności (...)” (Saryusz-Wolska 2011: 142).

– „zranionymi miastami”, prowadziła m.in. Urszula Jarecka, identyfikując strategię włączania w turystykę doświadczenia grozy wojny (Jarecka 2010: 77). Antoine Le Blanc porusza natomiast problem kontrowersji związanych z zachowywaniem „ruin traumatycznych w miastach”, w tym kwestię ich „umuzealniania” (Le Blanc 2021: 589). W książce „Does War belong to Museum?: The Representation of War in Exhibitions” (Muchitsch 2013) autorzy poszczególnych rozdziałów zastanawiają się nad sposobami reprezentacji wojny w muzeach. Problematykę traumatycznych śladów w przestrzeni publicznej podjął w swojej dysertacji Jan Descartes (2017), opisując m.in. przykłady z Kambodży i Wietnamu (głównie zinstytucjonalizowane, w postaci pomników i wystaw tematycznych). Wśród polskich opracowań na uwagę zasługuje praca licencjacka³ Krzysztofa Oleksiaka (2019) „Unikatowe materialne pozostałości II wojny światowej na terenie Warszawy. Sposób ich konserwacji, ochrony i prezentacji na wybranych przykładach”. W 2019 roku odbyła się II Warszawska Konferencja Konserwatorska pod hasłem *Rany pamięci*, poświęcona dokumentacji śladów zniszczeń wojennych w topografii stolicy.

Zjawisko dostrzegania śladów związanych z wydarzeniami II wojny światowej dotychczas pomijanych w dyskursie publicznym, jako elementy niewarte zachowania i upamiętnienia, jest stosunkowo nowe i nabiera coraz większego znaczenia w ostatnich latach. W niniejszym artykule staram się na nie wskazać w odniesieniu do różnych elementów miejskiej przestrzeni.

Warszawa

Warszawa jest miastem naznaczonym symboliką heroicznej walki wyzwoleniczej oraz symboliką martyrologiczną. Pamięć miejsca dotyczy szczególnie tragicznych wydarzeń związanych z Powstaniem Warszawskim⁴, powstaniem w getcie oraz ich następstwami. Według rozkazu wydanego 9 października 1944 roku stolica miała zostać całkowicie zniszczona, skutkiem czego dokonywano celowych i systematycznych wyburzeń, podpaleń i grabieży; już w maju 1943 roku zrównano z ziemią warszawskie getto. Podczas wojny zginęło 731 tysięcy mieszkańców stolicy (56% populacji miasta), zaś wielkość zniszczeń w odniesieniu do lewobrzeżnej zabudowy Warszawy⁵ oszacowano na 85% (Zagłada Warszawy).

Stolicę, decyzją okupanta przeznaczoną do zagłady, po wojnie wielkim wysiłkiem odbudowano z ruin. Wielu Polaków żywi emocjonalny stosunek wobec wojennej przeszłości Warszawy oraz faktu, że udało się ponownie uczynić z niej tętniące życiem

³ Wydział Nauk Historycznych i Społecznych, Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie.

⁴ Różne formy upamiętnienia obejmują zarówno heroiczne postawy wśród ludności cywilnej i bohaterską walkę, jak też masowy mord dokonany na ludności dzielnicy Wola w pierwszych dniach Powstania.

⁵ W czasie II wojny światowej Warszawa została najbardziej zniszczona ze wszystkich miast na świecie. Starówka i dzielnica północna (Muranów) zostały zniszczone w 100% (Zagłada Warszawy).

miasto. W 2009 roku, stojąc na tarasie widokowym Pałacu Kultury i Nauki, usłyszałam fragment rozmowy pary niemieckich turystów w średnim wieku. Gdy w panoramie miasta zidentyfikowali Starówkę, kobieta stwierdziła, iż jest „taka mała” (dosł. „so klein”). Nie znam kontekstu tej wypowiedzi (mogło to świadczyć o nieznamomości historii), ale poczułam wewnętrzny sprzeciw wobec niestosowności tych słów. Jak pisze Racoń-Leja:

Dramat wojny szczególnie widoczny jest w miastach, w których zniszczone zostały rozległe obszary centralne. Rdzeń, który narastał przez stulecia, z jego bogactwem odniesień, warstw, historii i tożsamości dla jego mieszkańców został bezpowrotnie utracony. Odbudowana część warszawskiej Starówki, wyjątkowy przykład w Europie, to jednak niewielki fragment przedwojennego miasta. Warszawa odbudowana będzie zaledwie namiastką przeszłości, dla wielu specjalistów jej karykaturą, zarówno przez sztuczność architektury, jak i przyjętą konwencję. Dla Polaków rekonstrukcja stolicy pozostanie jednak ważną manifestacją jej tożsamości i trwałości (Racoń-Leja 2013: 114).

W Warszawie istnieje bardzo wiele tablic, pomników oraz instalacji upamiętniających wydarzenia II wojny światowej (zob. m.in. Cymer 2023). Sama ich liczba skłania do refleksji i czyni ze stolicy miasto-muzeum oraz szczególne miejsce pamięci. W odbudowanej stolicy do dziś zachowało się niewiele ruin. Każda przedwojenna substancja architektoniczna jest dowodem ocalenia.

Mit walczącej Warszawy przetrwał w świadomości narodowej. Dobrze udokumentowane zostały wspomnienia wielu Powstańców⁶, których znamy z imienia i nazwiska; znane są także ich losy. Codzienne życie warszawskiej „ulicy” w okresie okupacji niemieckiej i bohaterstwo zwykłych mieszkańców stolicy zostało upamiętnione w filmie „Zakazane piosenki” nakręconym rok po wojnie⁷. Liczne relacje Powstańców, w których pojawiają się fragmenty miasta jako punkty strategiczne, a także kadry z filmów, miały wpływ na pamięć zbiorową o Powstaniu i nadały znaczenie z pozoru pomijalnym i drugorzędny miejskim przestrzeniom (np. piwnice, kanały). Ta „perspektywa zaułka”, jak można ją nazwać, pozwala rozpoznawać to, co istotne, w zakamarkach i bramach, w drobnych śladach na murze i pod powierzchnią bruku. Najbardziej wstrząsającymi ze śladów walk zbrojnych na terenie Warszawy są ślady krwi, które zachowały się we wnętrzach budynków na marmurowych posadzkach. Ich dokumentację można znaleźć

⁶ Stowarzyszenie Pamięci Powstania Warszawskiego 1944 zbiera relacje świadków i udostępnia publicznie (Relacje). Natomiast Muzeum Powstania Warszawskiego w 2021 r. zainicjowało ideę *Korzenie pamięci*, która ma na celu stworzenie społeczności potomków warszawskich Powstańców (Muzeum 1944).

⁷ Pierwsza wersja filmu weszła do kin w 1947 r. Do najsłynniejszych utworów popularnych w czasie wojny, które wykorzystano w filmie, należą „Siekiera, motyka” z 1942 r. czy przedwojenna „Warszawo ma...”, kojarzona z losem ludności żydowskiej.

m.in. w pracy licencjackiej Krzysztofa Oleksiaka⁸ (2019). Do badań zainspirował autora artykuł Andrzeja Ziółkowskiego (2018), wykładowcy Wojskowej Akademii Technicznej. W komentarzu do artykułu sam Ziółkowski⁹ dodał:

chyba najbardziej krzyczące ślady krwi znajdują się w głównym holu gmachu ZNP od strony Wybrzeża Kościuszkowskiego. Przy uważnej identyfikacji miejsca daje się rozpoznać niemal pełne odbicie sylwetki leżącego człowieka z rękoma wyciągniętymi ku górze, do tego ślady udzielania mu pomocy (przez kobietę – ? – ślady krwi rozdeptane delikatnymi podszewkami obuwia niewielkich rozmiarów). Człowiek został położony na podłodze za ok. 1-m betonową balustradą schodów na wysokości półpiętra tak, aby chroniła go ona od pocisków wpadających przez szerokie i wysokie okna (...) wśród nas, w Warszawie, są TAK WYRAZISTE ŚLADY świadczące o dramacie wydarzeń, o ludzkiej tragedii – ślady niezabezpieczone, nie uhonorowane, a jednocześnie których zlikwidować się nie da – chyba, że poprzez całkowitą wymianę płyt pokrycia podłóg./ Chyba nie ma takiego miasta jak Warszawa, na terenie którego ostały by się TAKIE pamiątki (Ziółkowski 2018, komentarz z dn. 16.08.2018, pisownia oryginalna).

Przez niektórych ślady te są traktowane jak relikwie. Jeden z czytelników, Bogusław Chomiccki, reprezentujący starsze pokolenie, skomentował: „Takie miejsca muszą być traktowane jako **świętość** i zabezpieczone na wieki przed p[ol]kuskami remontów, renowacji czy tym podobnych działań administratorów obiektów” (Ziółkowski 2018, komentarz z dn. 22.08.2018, pisownia oryginalna).

Wiele osób od lat rejestruje materialne ślady walk na terenie Warszawy¹⁰. W części relacji powtarza się ubolewanie, iż zostają one utracone w związku z prowadzonymi pracami budowlanymi. Aby zapobiec ich dalszemu niszczeniu i dokonać upamiętnienia, w 2019 roku, w związku z 80. rocznicą wybuchu II wojny światowej, Biuro Stołecznego Konserwatora Zabytków przygotowało projekt *Rany pamięci*, „poświęcony materialnym śladom działań zbrojnych na terenie Warszawy, zachowanych do dnia dzisiejszego w różnych częściach miasta – postrzelinom na elewacjach budynków i murach, dziurom po kulach, uszkodzeniom elewacji, murów, krat i ogrodzeń oraz napisom” (*Rany pamięci*). Każdy mógł dokonać zgłoszenia, wypełniając odpowiedni formularz.

⁸ Wcześniej Krzysztof Oleksiak wykonał raport dotyczący śladów krwi dla Muzeum Powstania Warszawskiego (zob. Oleksiak 2018). Inne ślady udokumentowane przez autora, wraz z opisem sposobu ich ochrony, to obrazy, napisy i symbole na ścianach budynków, a także pozostałości uzbrojenia (zob. Oleksiak 2019: 52–64).

⁹ Andrzej Ziółkowski o śladach i kwestii ich zabezpieczenia opowiadał również w audycji „Orzeł czy Reszka” w Polskim Radiu 24, wyemitowanej o godz. 20:05 dn. 31.07.2018 r.; wówczas przyznał, że niewiele osób jest zainteresowanych odpowiednim zabezpieczeniem śladów; jak wyznał: „Często administratorzy budynków są wręcz przerażeni, że trzeba będzie coś robić” (PR24).

¹⁰ Przykładowe relacje internetowe im poświęcone to m.in. opublikowany w 2018 roku w rocznicę Powstania Warszawskiego artykuł w Faktach RMF FM i w RMF 24 wraz z wideo-nagraniami (RMF 24) oraz wpis na blogu „Miasta rytm” Jerzego S. Majewskiego (2023).

Zgłoszenia miały posłużyć do stworzenia cyfrowej mapy, pozwalającej na lokalizację śladów w skali miasta, która umożliwiłaby ich ochronę.

Fot. 1. Warszawa, figura Chrystusa na podwórzu kamienicy przy ul. Emilii Plater 13.

Fot. J. Krajewska, 2012

Współczesne pokolenie nie doświadcza przestrzeni zrujnowanej Warszawy. Można jeszcze zobaczyć gdzieś na przykład kamienice o ścianach szczytowych z nieotynkowanej cegły wplecione w kwartały zabudowy, lecz śladów takich jest coraz mniej. Wiele jest nowych inwestycji, miasto intensywnie się rozwija i modernizuje. Tym większe wrażenie w przestrzeni publicznej i pół-publicznej robią pozostałości z przeszłości, zaświadczające o minionej tragedii.

W wielu miejscach Warszawy¹¹ znajdują się kapliczki i figury religijne (najczęściej Matki Bożej i Serca Jezusa; por. Katalog). Można zaobserwować to zjawisko podczas spacerów, także po rzadko uczęszczanych przez turystów zaułkach. Niektóre obiekty religijne stoją na podwórzach, inne są umieszczone na elewacjach budynków lub w bramach przejazdowych. Liczba takich miejsc i ich wymowa – zwłaszcza w otoczeniu nieodrestaurowanych ścian podwórzy – wywołuje wzruszenie. Wiele z nich nie przejawia wartości artystycznej. Zostały zaaranżowane przez lokalną społeczność na potrzeby modlitwy w nietypowych z pozoru miejscach. Ich liczba wskazuje, jak powszechna była ta potrzeba (por. Różańska-Mazurkiewicz i Kaczyńska 2013: 71). Z uwagi na fakt, iż niektórzy Powstańcy byli najpierw pochowani na ulicach i podwórzach (Ofiary), istnienie tych obiektów w takich lokalizacjach odwołuje do pamięci o tamtych wydarzeniach¹². Swoją obecnością uświęcają lokalną przestrzeń. Łącząc w sobie zarówno wymiar symboliczny, jak i stanowiąc materialny ślad przeszłości, są szczególną częścią dziedzictwa kulturowego Warszawy (por. Gałka 2021: 235). Wiele z nich zostało zinwentaryzowanych w opublikowanym w 2019 roku „Katalogu kapliczek i krzyży Warszawy”, którego autorzy zachęcają czytelników do samodzielnego „poszukiwania małej i wielkiej historii” (Katalog).

Po getcie warszawskim niemal nie ma śladu¹³. Z dawnej dzielnicy zachowały się fragmenty murów oraz niewielkie znaki, np. w postaci fragmentów bruku (zob. Kowalski); granice getta upamiętniono pomnikami¹⁴. Tysiącletnią obecność Żydów w Polsce zaznacza gmach Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN (proj. Rainer Mahlamäki, Ilmari Lahdelma, otwarcie: 2013 r.). Kiedy byłam tam w niedzielę, 11 października 2015 roku, przed Pomnikiem Bohaterów Getta (proj. Leon Marek Suzin i Natan Rappaport, 1948 r.) zgromadziła się niewielka grupa Żydów (osoby starsze, ubrane w zwykłą odzież). Odśpiewali tam wspólnie pieśń (prawdopodobnie po hebrajsku) o charakterze modlitwy (kadysz?), potem dość szybko odeszli. Nie wiem, jak często mają miejsce tego typu zdarzenia. Jego wymowa jest jedynie moją interpretacją. Ale ta chwila na placu, w pełnym słońcu – niespodziewany moment upamiętnienia tragedii

¹¹ W Katalogu poświęconym warszawskim krzyżom i kapliczkom opisano obiekty ze wszystkich osiemnastu dzielnic Warszawy; część z nich jest z okresu II wojny światowej; w wielu przypadkach brak informacji na temat ich powstania (zob. Katalog).

¹² W tradycji polskiej kapliczki wznoszono „jako materialny wyraz modlitwy za dusze niewinnie zamordowanych, jako święte znaki upamiętniające miejsce zgonu i spoczynku ludzi nieznanych” (Różańska-Mazurkiewicz i Kaczyńska 2013: 68).

¹³ Przed II wojną światową w Warszawie mieszkało 367 tys. Żydów. Getto utworzono 2 października 1940 r. (zamknięto murem 16.11.1940 r.); obejmowało obszar 307 ha (Getto). W jego miejscu po wojnie zbudowano dzielnicę mieszkaniową Muranów.

¹⁴ Przebieg granic upamiętniają 22 tablice z brązu przedstawiające kontury getta, którym towarzyszą betonowe płyty osadzone w chodniku lub na trawniku, wskazujące lokalizacje muru; powstały w latach 2008, 2010.

warszawskich Żydów, krótki i rzewny, był bardziej wymowny i pozostawił w mojej pamięci trwalszy ślad niż kilkugodzinna wizyta w muzeum.

Kraków

Dawna stolica Polski w obrębie historycznego centrum stanowi typowy przykład miasta-muzeum¹⁵. Zabudowa nie uległa zniszczeniu podczas II wojny światowej. Zachowany średniowieczny układ urbanistyczny i mnogość zabytkowych budynków, bliskość zamku królewskiego, a także wielość biografii słynnych mieszkańców Krakowa oraz wszystko to, co składa się na jego szczególnie *genius loci*, przyciąga do miasta corocznie kilka milionów turystów z całego świata¹⁶. Turyści chętnie odwiedzają również Kazimierz, przed wojną będący dzielnicą żydowską¹⁷. Stał się on „symbolem pamięci żydowskiej w Polsce” (Makiela 2011: 103). Jego obszar po wojnie przez kilka dziesięcioleci pozostawał zaniedbany, wiele budynków było opuszczonych, jednak zachowały się, podobnie jak synagogi¹⁸ i stary cmentarz żydowski przy synagodze Remuh (choć ten podczas wojny zdewastowano). Dzielnicą nie została zniszczona przez Niemców, którzy planowali zamienić ją w skansen kultury żydowskiej. Do tej pory wiele kamienic pozostaje nieodremontowanych, gdyż od zakończenia wojny trudno ustalić ich stan prawny¹⁹.

Wizerunek dzielnicy uległ zmianie, odkąd w latach 80. XX wieku w Polsce zaczęto dostrzegać żydowskie dziedzictwo²⁰ (Gawron 2008; Orla-Bukowska 2014). Od wczesnych lat 90. XX wieku na Kazimierzu jest organizowany Festiwal Kultury Żydowskiej. Do zainteresowania międzynarodowego grona odbiorców losem krakowskich Żydów i tym obszarem Krakowa przyczynił się także film Stevena Spielberga „Lista Schindlera” z 1993 roku, którego kadry były nakręcone na Kazimierzu. Od czasu transformacji politycznej dzielnica przyciąga nie tylko z uwagi na pamięć

¹⁵ Historyczne obszary Krakowa – Stare Miasto, Wzgórze Wawelskie oraz Kazimierz (założony jako niezależne miasto na mocy przywileju króla Kazimierza Wielkiego w 1335 r.) zostały wpisane na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO w 1978 r., łącznie jako jedno z pierwszych 12 dóbr (Siwek).

¹⁶ W 2022 r. Kraków odwiedziło 8,4 mln turystów; szacuje się, że w 2023 r. całkowita liczba turystów wyniosła 9,4 mln (Podsumowanie).

¹⁷ Według rejestracji przeprowadzonej jesienią 1939 r. w Krakowie żyło 68 482 Żydów (Grądzka-Rejak).

¹⁸ Wielu z ocalałych Żydów po wojnie nie zdecydowało się wrócić lub zostać w Polsce. W 1985 r. Żydowska Gmina Wyznaniowa w Krakowie liczyła 204 członków o średniej wieku 69 lat; długo nie było na Kazimierzu rabina, zamiast tego modlitwom przewodzili dwaj pobożni, powszechnie szanowani Żydzi; gdy zmarli, pojawiły się opinie, że „wraz z nimi »umarło żydostwo w Krakowie«” (Gawron 2008: 27). Poza synagogą Remuh jedynie synagogi Tempel i Kupa są użytkowane (czasowo) w celach religijnych (2008 r.) (Gawron 2008: 28).

¹⁹ Często trudno ustalić właściciela budynku. Zdarzają się przypadki, że po kilkudziesięciu latach zgłaszają się rzekomi spadkobiercy.

²⁰ W latach 1967-1989 Polska i Izrael nie utrzymywały żadnych stosunków dyplomatycznych. Erica T. Lehrer (2013) wskazuje, iż już na początku lat 70. XX wieku zaczęło się pojawiać w Polsce oddolne zainteresowanie żydowskością.

miejsca, ale także ze względu na specyficzną atmosferę oraz bogatą ofertę gastronomiczną. Wszystko to zdawało się przywracać do życia żydowską kulturę, obecną na Kazimierzu przez kilka stuleci²¹. Jednak badacze tej kwestii nie mogą rozstrzygnąć, czy ta „nowa forma żydowskości”, jaka pojawiła się w Europie Wschodniej u schyłku XX wieku, jest „prawdziwa” – „realna”, czy „wirtualna” i kto jest jej przedstawicielem oraz odbiorcą (Orla-Bukowska 2014: 366–367). Niektórzy komentatorzy uznają nawet współczesne próby odtwarzania tej kultury tam, gdzie obecność jej członków zdaje się szczątkowa, za „kicz” lub „Disneyland” (Orla-Bukowska 2014: 367), krytykując jej „utowarowienie” (Orla-Bukowska 2014: 367). Erica T. Lehrer²² nie zgadza się jednak z takim postrzeganiem tego zjawiska, dostrzegając znaczenie Kazimierza jako niezwykle ważnej przestrzeni społecznej – miejsca spotkań międzykulturowych, bezpośredniego dialogu oraz zaangażowania²³ (Lehrer 2013, 2015).

Śladem, jaki II wojna światowa pozostawiła w Krakowie, jest *wielka nieobecność* na Kazimierzu – nieobecność tych, którzy mieszkali tam od pokoleń. Przechodząc kiedyś ulicą Mostową, w bramie jednej z nieodnowionych kamienic dostrzegłam ślad po usuniętej mezuzie²⁴. Pustka, która została po tym znaku żydowskiego domu, w sposób metaforyczny odnosi się do przedwojennej żydowskiej społeczności Kazimierza. Napotykać nagle w przestrzeni miasta podobny ślad przeszłości, niewielki, lecz bardzo wymowny, konfrontujemy się z prawdą o przeszłości na innym poziomie kontekstu, niż ma to miejsce w przestrzeni muzealnej. Nie jesteśmy od niej oddzieleni, jak widzowie przed szklaną gablotą, ani nie przypominamy aktorów w zainscenizowanym muzealnym spektaklu²⁵. Te ślady są „bezbronne” i podatne na zniszczenie. W sytuacji takiej pojawiają się szczególne emocje, które nie mogą towarzyszyć zwiedzającym w muzeum – radość i wzruszenie z odkrycia i rozpoznania tych śladów, jak gdybyśmy się stawali powiernikami tajemnic miejskiej przestrzeni, a przeszłość „mówiła” bezpośrednio do nas. Od marca 2019 roku ślady po przedwojennych mezuzach oraz nowe obiekty rejestruje projekt

²¹ O podtrzymywanie żydowskich tradycji i pamięci na Kazimierzu dbają takie instytucje i organizacje, jak Centrum Kultury Żydowskiej, Żydowskie Muzeum Galicja oraz Wydawnictwo Austeria. W 2008 r. otwarto Centrum Społeczności Żydowskiej w Krakowie. Od 2010 r. w dzielnicy mieści się także siedziba Instytutu Judaistyki Uniwersytetu Jagiellońskiego (przeniesiona z ul. Batorego w dzielnicy Piasek Północ).

²² Antropolożka kultury, która w latach 90. XX w. i w pierwszej dekadzie XXI wieku prowadziła na Kazimierzu badania terenowe.

²³ Lehrer zwraca uwagę zwłaszcza na okres dwóch pierwszych dekad po zmianie ustroju politycznego w Polsce, kiedy emisariuszami kultury żydowskiej na Kazimierzu byli w znacznym stopniu polscy nie-Żydzi (Lehrer 2013). W odniesieniu do samej historycznej zabudowy Kazimierza pisze: „dziedzictwo architektoniczne służy coraz szerszej ponadnarodowej publiczności w rozciąganiu, rekonceptualizacji i pomnażaniu identyfikacji etnicznych i narodowych” (Lehrer 2013: 29; tłum. moje).

²⁴ Opuszczający dom, pobożni Żydzi powinni zabrać mezuzę ze sobą. Możliwe również, że mezuzy były zrywane podczas okupacyjnych represji.

²⁵ Por. Ziębińska-Witek 2013.

Szlakiem Krakowskich Mezuz, popularyzujący tę problematykę²⁶ na stronie facebookowej (Szlakiem). Współczesne mezuzy na Kazimierzu w ostatnich latach dostrzegłam u wejść do zaledwie kilku obiektów użyteczności publicznej. Pobożna społeczność żydowska zdaje się niemal „przezroczysta”²⁷. Uwagę zwracają natomiast ortodoksyjni Żydzi przyjeżdżający z zagranicy do Krakowa z okazji uroczystości religijnych – ze względu na tradycyjny strój i wygląd; ich obecność świadczy zarazem i o ciągłości kulturowej tego miejsca, i o jej braku, ze względu na incydentalność takich wizyt.

Fot. 2. Kraków, ślad po mezuzie na kamienicy przy ul. Krakowskiej. Fot. J. Krajewska 2018.

²⁶ Instytut Judaistyki organizuje spacerzy tematyczne, m.in. w sierpniu 2023 r. zorganizowano wycieczkę „Krakowskie mezuzy” z przewodniczką, judaistką Janiną Naskalską Babik.

²⁷ Mam tu na myśli rzadko spotykane przeze mnie widoczne oznaki żydowskiej tożsamości, jak noszenie jarmulki przez mężczyzn lub umieszczenie mezuzy przy drzwiach domu.

Zatem z jednej strony Kazimierz wydaje się być przesycony pamięcią o żydowskiej przeszłości; z drugiej – konsumpcyjny charakter oferowanych tu aktywności, przyciągający osoby poszukujące okazji do dobrej zabawy, niepokoi stałych obserwatorów. Przytoczę refleksję przewodnika po Krakowie na temat turystyki i życia na Kazimierzu w konfrontacji z przeszłością dzielnicy:

Nad jednym jednak się nie zastanawiamy. Czy tym, którzy tu na co dzień mieszkają, bądź zatrzymują się w którymś z hoteli, przychodzi czasem do głowy myśl co się stało z dawnymi lokatorami ich pokoju? Czy mieszkańcy, których osiedlano tu po wojnie (i ich potomkowie) zdają sobie sprawę, że wcześniej ktoś musiał opuścić to mieszkanie? Z naciskiem na *mu s i a ł*. Kim ten ktoś był? Co się z nim stało? Dlaczego nie ma po nim żadnego śladu? Wszyscy wcinający zapiekanki z okrągłaka „na Żydzie” i zapijający je obficie piwkiem traktują Kazimierz jako miejsce do zabawy. Wesołe. Ale czy ta wesoła fasada nie zakrywa jednak pod sobą czegoś innego? Gdzie są **wszyscy** dawni mieszkańcy tej dzielnicy? (Beztroski Kazimierz).

Może jednak właśnie ten dualistyczny charakter przestrzeni współczesnego Kazimierza – połączenie *sacrum* i *profanum*, pozwala na „autentyczność” toczącego się tu życia i chroni Kazimierz przed faktyczną zamianą w skansen.

W pewnym sensie groza wojny jest w Krakowie wszechobecna. W centrum miasta na każdym kroku turystom przedstawia się ofertę jednodniowego wyjazdu do obozu zagłady w Oświęcimiu (wraz z wycieczką do Kopalni Soli „Wieliczka”). Cień Holokaustu kładzie się nie tylko na Kazimierz, lecz także na sąsiadujące dzielnice. 3 marca 1941 roku na Podgórzu, oddzielonym od Kazimierza korytem Wisły, powstało getto żydowskie, tzw. „Żydowska dzielnica mieszkaniowa”. Na niewielkim obszarze (ok. 20 ha; zob. Batorski) częściowo ogrodzonym murem mieszkało do 20 tysięcy ludzi²⁸ (Gawron 2008: 25). Od 1 do 6 czerwca 1942 roku zamordowano lub wywieziono do obozu zagłady w Bełżcu około 5 tysięcy osób (Batorski), a w październiku do Bełżca wywieziono kolejne 5 tysięcy. Likwidację getta rozpoczęto 13 i 14 marca 1943 roku – 6 tysięcy osób przesiedlono do obozu koncentracyjnego w Płaszowie, 2 tysiące – do obozu Auschwitz-Birkenau, a około tysiąca osób²⁹ zamordowano na obecnym Placu Bohaterów Getta (ówczesnym Umschlagplatz) (Wystawa). Według szacunków, II wojnę światową przeżyło ok. 10% przedwojennej ludności żydowskiej Krakowa (Gawron 2008: 25).

Dziś, odwiedzając Podgórze, trudno sobie wyobrazić tamte wydarzenia, choć zachowała się większość przedwojennej zabudowy. Kilka budynków stoi opuszczonych, część pozostaje nieodrestaurowana, podobnie jak na Kazimierzu. Zachowały się

²⁸ Najpierw przesiedlono tam ponad 16 tysięcy osób z Krakowa, a pod koniec 1941 r. kilka tysięcy osób z okolicznych miejscowości (Wystawa).

²⁹ Według innych źródeł podczas likwidacji w getcie zamordowano ok. 2 tysiące osób (Grądzka-Rejak).

również dwa odcinki muru getta³⁰ o kształcie przypominającym rząd macew – w rejonie ul. Limanowskiego 62 oraz wzdłuż ul. Lwowskiej 25-29. Mur (zwłaszcza krótszy odcinek przy ul. Lwowskiej) pełni obecnie funkcję pomnika upamiętniającego tragedię przetrzymywanych w getcie Żydów i wskazuje miejsce pamięci. Pod umieszczoną na nim tablicą w rocznicę likwidacji getta składane są kwiaty, jako element oficjalnych uroczystości. Upamiętnienie to ma instytucjonalny charakter. Od lat 80. XX wieku w marcu odbywa się Marsz Pamięci³¹, którego inicjatorem było Stowarzyszenie Festiwal Kultury Żydowskiej (Wystawa). Możliwość uczestnictwa w Marszu jest formą oddania czci ofiarom, a także przeżywania historii w przestrzeni publicznej (jako „performatywny rytuał pamięci”) (Szymański 2015). Indywidualnie natomiast można odbyć spacer trasą *Szlak Pamięci Getto 1941-1943*, którą od 2012 roku wyznaczają tablice na ścianach siedmiu podgórskich kamienic³² (Dzieje 1).

Na skraju dzielnicy wymowny pomnik na Placu Bohaterów Getta – grupa 70 rzeźb (33 duże oraz 37 mniejszych) z brązu przedstawiających krzesła (proj. Piotr Lewicki i Kazimierz Łatak, 2005 r.) przypomina o dramacie tamtych czasów³³ i pustce, jaka pozostała po dawnej społeczności żydowskiej. Jego nieoczywista, anty-monumentalna forma (Szymański 2015) potęguje ponadto wrażenie uprzedmiotowienia i anonimizacji, jakim poddane zostały ofiary II wojny światowej. Zgodnie z refleksją Romy Sendyki – „[s]pektralny charakter przeszłości może więc być ujawniany dzięki artystycznym interwencjom polegającym na wizualnym lub dźwiękowym uzupełnieniu okaleczonej nieobecnością rzeczywistości” (Sendyka 2014: 92). Artystyczny wyraz, na jaki zdecydowali się twórcy rzeźby, który wysuwa się przed samą funkcję pomnika, aktywizuje przypadkowych odbiorców, niejako „zmuszając” do zadawania pytań³⁴.

³⁰ Mur jest objęty ochroną konserwatorską; blisko 50-metrowy odcinek w rejonie ul. Limanowskiego był kilkakrotnie odnawiany: w 2000 r., 2013 r. (częściowo) oraz w 2022 r., gdy przeszedł gruntowny remont polegający na skuciu zewnętrznej warstwy tynku, oczyszczeniu cegieł wraz z wymianą uszkodzonego materiału oraz na odtworzeniu tynku (Kubisztal).

³¹ Współorganizatorami są Prezydent Miasta Krakowa oraz Gmina Wyznaniowa Żydowska w Krakowie, a od 2023 roku również Związek Krakowian w Izraelu oraz Muzeum KL Płaszów (Wystawa).

³² Projekt zrealizował krakowski urząd miasta z inicjatywy Adama Aptowicza, koordynatora Towarzystwa Przyjaźni Izrael – Polska ds. upamiętniania zbrodni niemieckich (Dzieje 1).

³³ Inspiracją dla autorów były wspomnienia świadka – Tadeusza Pankiewicza, właściciela apteki „Pod Orłem” istniejącej na rogu placu: kiedy Gestapo opróżniało mieszkania po żydowskich lokatorach, często na bruk wyrzucane były meble, które, zniszczone, długo leżały na placu (Szymański 2015).

³⁴ Krzesła znajdują się również na sąsiadującym z Placem przystanku tramwajowym – umieszczono je tak, by stanowiły siedziska dla podróżnych, wyróżnia je jedynie forma oraz materiał, z jakiego zostały wykonane; każdy może na nich usiąść, a granica między pomnikiem a meblem miejskim zaciera się. W ten sposób dochodzi do symbolicznego połączenia żywych ze zmarłymi i skłania do refleksji, że na ich miejscu mógłby być każdy z nas.

Wrocław

Rozerwana historyczna tkanka miejska, urywające się tory tramwajowe, liczne schrony i bunkry³⁵, a także ślady po kulach³⁶ w nieodrestaurowanych od dziesięcioleci fasadach budynków, dotąd widoczne w wielu miejscach, przypominają o bombardowaniach i toczących się walkach na ulicach ówczesnego Breslau. Z rozkazu Hitlera, 8 marca 1944 roku miasto ogłoszono twierdzą³⁷ (Lubecka). Walki toczyły się przez 80 dni. Wskutek działań wojennych zniszczenia niektórych dzielnic dochodziły do 90% (zwłaszcza południowe obszary miasta) (Muzeum Miejskie Wrocławia). Wielu wyburzeń dokonali sami Niemcy, przygotowując się do obrony³⁸; w ramach akcji poprzedzających, wydano rozkaz o całkowitej ewakuacji miasta³⁹. Blisko osiemdziesiąt lat od zakończenia wojny we Wrocławiu wciąż można odnaleźć materialne świadectwa tamtych wydarzeń, choć jest ich coraz mniej z racji rewaloryzacji historycznych kamienic oraz licznych uzupełnień zabudowy.

Polacy zasiedlający Wrocław po wojnie przybyli z różnych stron kraju, w tym w znacznej części z terenów wschodnich. „Powojenny Wrocław miał być przedwojennym Lwowem z jego dawnymi mieszkańcami” – wskazuje Joanna Mielewczyk w swojej książce o powojennych lokatorach wrocławskich kamienic (Mielewczyk 2023: 7). Jak twierdzą Barbara Pabjan i Paweł Czajkowski: „[m]it lwowski pełni funkcję mitu założycielskiego Wrocławia, tym bardziej istotnego, im silniejsze jest odczuwanie antagonizmu z Niemcami i odrzucanie niemieckiego dziedzictwa” (Pabjan i Czajkowski 2013: 11). Dla Polaków *Festung Breslau* było przede wszystkim miejscem starcia zniechęconych wojsk reprezentujących państwa odpowiedzialne za wywołanie wojny – III Rzeszy i Związku Radzieckiego. Walki o Twierdzę mieściły się w sferze traumatycznej przeszłości. Wraz ze społeczną wymianą nastąpiło zerwanie ciągłości historycznej (ponadto ludność, która przybyła do miasta po wojnie, długo żyła w poczuciu tymczasowości swojego położenia).

Nowy rozdział w dyskursie na temat pamięci o II wojnie światowej prowadzonym z narodowych perspektyw nastąpił wraz z transformacją ustrojową w Polsce (1989 r.)

³⁵ Bunkry pochodzą z czasów I wojny światowej (Lubecka).

³⁶ W niektórych wciąż znajdują się pociski (Zagożdżon 2012: 147).

³⁷ Choć współcześnie, w powszechnej świadomości Twierdza Wrocław jest kojarzona z wydarzeniami II wojny światowej, to miasto było ogłoszone twierdzą znacznie wcześniej – zrobił to cesarz Wilhelm II w dniu 14 czerwca 1910 r.; planowanie i budowę fortyfikacji rozpoczęto już, odpowiednio, w 1889 r. i 1890 r. (Kolouszek i Pardela 2013: 69).

³⁸ Najbardziej znanym przykładem takich praktyk jest obszar obecnego Placu Grunwaldzkiego – decyzją z dnia 23 lutego 1945 roku kwartały zabudowy mieszkaniowej oraz dwa kościoły – im. Lutra oraz Św. Piotra Kanizjusza – wyburzono na tym terenie, aby utworzyć lotnisko wojskowe (Miejsca 2).

³⁹ Pod koniec 1944 roku Breslau liczyło około miliona mieszkańców (Lubecka). Na rozkaz ewakuacji miasto opuściło 600-700 tys. osób; pozostało około 150-200 tysięcy; w trakcie ewakuacji zginęło 80 tys. osób (Muzeum Miejskie Wrocławia); inne dane mówią o 90 tys. (Lubecka).

i zjednoczeniem Niemiec (1990 r.) (Chinciński 2015). Jednak w kolejnych dekadach silne emocje budziła kwestia „wypędzonych” – w tym dawnych mieszkańców Wrocławia⁴⁰. Pabjan i Czajkowski wskazują na „polsko-niemiecki konflikt jako instrument polityki **pamięci i zapominania** o niemieckiej przeszłości Wrocławia” oraz na „pamięć uwikłaną w konflikty historyczne” (Pabjan i Czajkowski 2013: 3). Wcześniej pisano, że „Wrocław jest miastem, któremu amputowano pamięć” (Zawada 1996: 52 za: Saryusz-Wolska 2011: 319). Interesującym projektem na tym tle jest zapoczątkowana w 2018 roku seria książek „Kamienice”, zawierająca reportaże ze wspomnieniami dawnych oraz obecnych lokatorów wrocławskich kamienic i willi⁴¹.

Po wojnie cegły ze zrujnowanego miasta wywożono na cele odbudowy Warszawy. Jednak również we Wrocławiu wiele obiektów podniesiono z gruzów, w tym przede wszystkim zabytki Ostrowa Tumskiego i Starego Miasta. Dramat wojny przejawia się między innymi w urbanistyce Śródmieścia. Pozostałości historycznej tkanki miejskiej silnie kontrastują z zabudową z lat 60. i 70. XX wieku, nie respektując przedwojennych układów kwartałowych. Ponadto wspomniane uszkodzenia ścian budynków od postrzałów⁴², a także miejsca trafień z broni widoczne w ulicznym bruku wciąż są częścią miejskiego kontekstu. Paweł Zagożdżon, dokonując analizy tych zniszczeń (dot. obiektów kamiennych) z perspektywy militarnej, wskazywał na potrzebę ich inwentaryzacji, a także proponował utworzenie tras turystycznych ich szlakiem⁴³ (Zagożdżon 2012). W 2022 roku na portalu wroclaw.naszemiasto.pl pokazano dokumentację fotograficzną niektórych śladów (Gajdamowicz).

Wśród mieszkańców Wrocławia obserwuje się zainteresowanie historią miasta z okresu wojny oraz wczesnych lat powojennych. Dotyczy to zwłaszcza architektury fortyfikacji i innych budowli wojennych na terenie miasta⁴⁴. Objawia się między innymi fascynacją wynikającą z możliwości samodzielnej eksploracji „tajemniczych” obiektów sięgającą okresu dzieciństwa pierwszego pokolenia, które dorastało w powojennym Wrocławiu. Mieszkańcy swoimi wspomnieniami i obserwacjami na temat „odkrywanych”

⁴⁰ Zob. np. Chinciński 2015.

⁴¹ Seria powstała na podstawie audycji radiowych emitowanych na antenie wrocławskiego Radia RAM; obejmuje obecnie 5 tomów, w tym 2.: „Kamienice. Opowieści przedwojennych mieszkańców Wrocławia” (Mielewczyk 2019) oraz 5.: „Kamienice. Opowieści lwowsko-wrocławskie” (Mielewczyk 2023).

⁴² Byłam kiedyś świadkiem, jak lokalny przewodnik wskazywał grupie turystów fragment ściany kościoła uniwersyteckiego pw. Najświętszego Imienia Jezus pełen śladów postrzałów, mówiąc o miejscu rozstrzelania.

⁴³ Wycieczki po mieście szlakiem *Festung Breslau*, w tym oglądanie schronów, proponują lokalni przewodnicy (np. Wycieczka 1-3).

⁴⁴ Polskie powojenne teksty kultury, w których akcja rozgrywa się we Wrocławiu – zarówno filmy z czasów PRL, jak i literatura współczesna – zwł. popularna seria kryminałów Marka Krajewskiego, który osadza akcję w przedwojennym Breslau, a także podczas oblężenia miasta – są zdominowane przez wątki kryminalne (Saryusz-Wolska 2011). Popularność tej ostatniej pozycji może stanowić dodatkowe źródło zainteresowania przedwojennymi elementami przestrzeni miasta.

schronów i podziemnych tuneli dostępnych m.in. z przestrzeni kamienicznych piwnic w 2020 roku podzielili się z autorami portalu internetowego poświęconego szczególnym wrocławskim lokalizacjom (Miejsca 1). Jak wspominała jedna z osób:

W latach 50-tych na podwórku ówczesnego Domu Dziecka przy ul. Komuny Paryskiej 19 był bunkier, do którego schodziło się po betonowych schodach. Prowadził z niego w niewiadomym kierunku jakiś podziemny korytarz. Kilku wychowanków zorganizowało tajną wyprawę penetrującą. Wyszli włazem w tzw. Małpim Gaju za dworcem PKP. Była niezła afera, a teren na podwórku przy Komuny Paryskiej 19 wyrównano, zasypując zejście do bunkra (MWW 2020).

Fot. 3. Wrocław, ślady postrzałów z okresu II wojny światowej w ścianie kamienicy przy ul. Ustronie. Fot. J. Krajewska, 2024.

W niemal wszystkich wspomnieniach powtarza się informacja, iż reakcją miejskich decydentów na prywatne eksploracje powojennych przestrzeni tego typu było uniemożliwienie ich powtórzenia poprzez zasypywanie lub zamurowywanie wejść. Do tej pory tereny

te pozostają zdegradowane i niedostępne⁴⁵. Przykładem nielicznej rewitalizacji jednego z naziemnych obiektów jest Muzeum Współczesne Wrocław otwarte w 2011 roku przy Placu Strzegomskim, mieszczące się w schronie przeciwlotniczym dla ludności cywilnej wybudowanym w 1942 roku (proj. Richard Konwiarz). W 2017 roku jedną z propozycji wykorzystania budżetu obywatelskiego było utworzenie *Muzeum Festung Breslau oraz powojennego Wrocławia (1945–1950)* w schronie przeciwlotniczym z czasów II wojny światowej pod Placem Solnym (samo centrum miasta) (wwwWrocław). Autorzy projektu argumentowali swój pomysł tym, iż „budowa muzeum tamtego okresu pomoże lepiej zrozumieć współczesny Wrocław oraz jego (historycznie burzliwą) tożsamość” (wwwWrocław). Byli przekonani, iż wystawę będą masowo odwiedzać licznie przybywający do miasta turyści z Niemiec (wwwWrocław). Projekt został jednak odrzucony, gdyż w wybranej lokalizacji zaplanowano już inną funkcję wystawienniczą – galerię MovieGate Wrocław (Moviegate), w której prezentowane są eksponaty z hollywoodzkich filmów⁴⁶ (oferta turystyczna jest poszerzona o sale edukacyjne, wyposażone m.in. w ekspozycję nawiązującą do militarnej przeszłości obiektu).

Od lat 90. XX wieku władze miasta konsekwentnie budują pozytywny wizerunek stolicy Dolnego Śląska jako miasta kosmopolitycznego i otwartego (por. Pabjan i Czajkowski 2013; Saryjusz-Wolska 2011: 351-353). Jest to realizowane poprzez hasło: Wrocław Miasto Spotkań i związane z nim działania marketingowe, czy rewitalizację i promocję Dzielnicy Czterech Wyznań albo Wzajemnego Szacunku⁴⁷, a także organizację wielkich imprez międzynarodowych, takich jak Euro 2012. Jak zauważają Barbara Pabjan i Paweł Czajkowski: „Wydaje się, że kreowany przez władze miasta ‘nowoczesny’ i ‘proeuropejski’ wizerunek Wrocławia jest w pewnym sensie ucieczką od przeszłości i strategią zdystansowania się zarówno wobec dziedzictwa komunistycznego⁴⁸ jak przedwojennego – niemieckiego”⁴⁹ (Pabjan i Czajkowski 2013: 4).

⁴⁵ W ramach inicjatywy oddolnej grupa pasjonatów z Wrocławskiego Stowarzyszenia Fortyfikacyjnego remontuje fort nr 6 na osiedlu Polanowice (Dzieje 2).

⁴⁶ Pomysłodawcy wystawy, właściciele spółki Arado, która dzierżawi schron pod Placem Solnym od gminy Wrocław, w podziemiach Kamiennej Góry utworzyli wystawę *Projekt Arado – Zaginione Laboratorium Hitlera* (Arado).

⁴⁷ Obszar Starego Miasta ograniczony ulicami Kazimierza Wielkiego, Pawła Włodkowica, Świętego Antoniego i Świętego Mikołaja, na którym mieszczą się: kościół rzymskokatolicki św. Antoniego z Padwy, synagoga Pod Białym Bocianem oraz kościół ewangelicko-augsburski Opatrzności Bożej i prawosławny sobór Narodzenia Przenajświętszej Bogarodzicy.

⁴⁸ Do wrocławskiego dziedzictwa z czasów PRL należą happeningowe działania antykomunistycznego ruchu Pomarańczowej Alternatywy, wykorzystujące w przestrzeni publicznej wizerunek krasnala, który z czasem ewoluował i został przejęty przez lokalne władze (od 2005 r.), a następnie także przez prywatnych inwestorów, w celach promocyjnych (obecnie mają wysoce komercyjny charakter i stanowią popularną turystyczną atrakcję).

⁴⁹ W ostatnich latach w przestrzeni publicznej Wrocławia można zauważyć pewien zwrot w stronę przedwojennej przeszłości miasta, który przejawia się np. w rewitalizacji historycznych kamienic wraz z zachowanymi na nich niemieckimi napisami.

Podsumowanie

Ślady wojny totalnej, jaką była II wojna światowa, są obecne w przestrzeni miejskiej przez pokolenia. Nieraz dopiero po wielu latach zostają instytucjonalnie uznane za warte zachowania i upamiętnienia. Zanim to nastąpi, część stopniowo zanika wskutek zaniedbań i braku zainteresowania ze strony decydentów. Te z nich, które mimo upływu czasu nie zostają zaakceptowane jako dziedzictwo lokalne lub narodowe, niszczone lub zostają przekształcone w elementy przestrzeni o akceptowalnym statusie dla wspólnoty, która z nimi obcuje.

W ostatnich latach wzrasta zainteresowanie nawet najdrobniejszymi materialnymi świadectwami traumatycznej wojennej przeszłości, zarówno na poziomie społecznym (oddolnym), jak i instytucjonalnym. Z udziałem platform internetowych jest możliwe tworzenie grup zrzeszających licznych pasjonatów oraz prowadzenie akcji społecznych przez odpowiednie instytucje (muzealne, administracyjne, naukowe czy fundacje), mających na celu ich dokumentację i ochronę (np. projekty *Rany Pamięci* czy *Szlakiem Krakowskich Mezuz*). Oferta turystyczna (jako inicjatywa oddolna lub instytucjonalna) poświęcona materialnym śladom przeszłości coraz częściej przybiera formę spaceru po mieście dedykowanego kameralnym grupom zainteresowanych lub proponowanego indywidualnie. Bywa również, że tradycyjne, zinstytucjonalizowane formy upamiętnienia (pomniki, tablice), stają się okazją do emocjonalnych zachowań i efemerycznych zdarzeń w przestrzeni publicznej (np. zbiorowa modlitwa), które oddziałują na przypadkowych świadków. Przestrzeń miejska pełna materialnych śladów minionych zdarzeń, nasycona traumatycznymi znaczeniami, uważnemu odbiorcy daje możliwość indywidualnego przeżywania historii, stanowiąc nieraz pierwsze źródło wiedzy na temat przeszłości danego miejsca. Przedstawiony w artykule fenomen identyfikacji elementów w obrębie tkanki miejskiej związanych z wydarzeniami II wojny światowej, a także opisane praktyki służące ich ochronie, wpisują się w stosunkowo nowe, szersze zjawisko „muzealizacji” przestrzeni publicznej⁵⁰.

* * *

Szczyściem byłoby, gdyby narrację na temat wojny dało się na zawsze zamknąć w muzealnej przestrzeni, niczym historyczny artefakt. Gdyby, jak prorokował Francis Fukuyama (2009), nastąpił *koniec historii* i okres walk zbrojnych należał już do przeszłości. Wydarzenia ostatnich lat pokazują jednak, że wiele osób przez dziesięciolecia będzie na co dzień doświadczało przestrzeni miejskiej okaleczonej skutkami wojny. Dla nich jeszcze długo ruiny, ślady ostrzałów i miejsca bombardowań nie będą stanowić historycznego świadectwa przeszłości, ale element ich własnej biografii. Pochylając się nad tymi ruinami, można czerpać pewną nadzieję z ludzkiej determinacji do upamiętniania nawet najmniejszych śladów tragedii wojny.

⁵⁰ Por. np. Kadłuczka 2018.

Bibliografia

- Chinciński T. 2015. *Pamięć II wojny światowej w Polsce i w Niemczech. Debaty, muzea i wystawy*. http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-5f6e5b5d-40f7-4aa2-94db-6ece16906ea5/c/Tomasz_Chincinski.pdf, 10.02.2024.
- Descartes J. 2017. *Never Forgets: Traumatic Trace Within Public Space*. City University of New York (CUNY). CUNY Academic Works. https://academicworks.cuny.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=3454&context=gc_etds, 12.03.2024.
- Fukuyama F. 2009. *Koniec historii*. Kraków: Społeczny Instytut Wydawniczy Znak.
- Gałka A. 2021. Kaplice i kapliczki w świetle polskiej historiografii. *Studia Teologiczno-Historyczne Śląska Opolskiego* 41(1), 229-239.
- Gawron E. 2008. To co ocalone... Żydowski Kraków dawniej i obecnie (2008). *Alma Mater. Miesięcznik Uniwersytetu Jagiellońskiego*. numer specjalny 109. grudzień 2008, Kraków, 24-28. https://www.academia.edu/45149026/To_co_ocalone_%C5%BBydowski_Krak%C3%B3w_dawniej_i_obecnie_2008_, 15.03.2024.
- Jarecka U. 2010. *Groza wojny jako atrakcja turystyczna*. Warszawa. https://www.nck.pl/upload/archiwum_kw_files/artykuly/7_urszula_jarecka_-_groza_wojny_jako_atrakcja_turystyczna.pdf, 5.02.2024.
- Kadłuczka A. 2018. Muzealizacja przestrzeni publicznej jako forma obecności dziedzictwa kulturowego we współczesnym społeczeństwie. *Budownictwo i Architektura* 17 (1), 29-40.
- Koloušek S. i Pardela L. 2013. Twierdza Wrocław jako unikalny zabytek „Architectura Militaris”. *Zeszyty Naukowe WSOWL*. Wydawnictwo Akademii Wojsk Lądowych imienia generała Tadeusza Kościuszki nr 2 (168), 68-82.
- Le Blanc A. 2021. Budowanie odporności: zachowywanie „ruin traumatycznych” w miastach. *Przegląd Geograficzny* 93(4), 587-603. https://rcin.org.pl/igipz/Content/233733/WA51_269921_r2021-t93-z4_Prace-Geogr-LeBlanc.pdf, 11.03.2024.
- Lehrer E. T. 2013. *Jewish Poland Revisited: Heritage Tourism in Unquiet Places*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press (eBook).
- Lehrer E. 2015. Jewish Heritage, Pluralism, and *Milieux de Mémoire* The Case of Kraków's Kazimierz. [W:] E. Lehrer, M. Meng (red.), *Jewish Space in Contemporary Poland*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 170-192.
- Makieła K. 2011. Między wczoraj a dziś, czyli o obrazie krakowskiego Kazimierza we współczesnej literaturze. *Ruch Literacki* 1, 103-105. <https://journals.pan.pl/publication/96002/edition/82750/ruch-literacki-2011-no-1-miedzy-wczoraj-a-dzis-czyli-o-obrazie-krakowskiego-kazimierza-we-wspolczesnej-literaturze-makie-la-karolina?language=en>, 15.03.2024.
- Mielewczyk J. 2019. *Kamienice. Opowieści przedwojennych mieszkańców Wrocławia*. Wrocław: OW Joanna Mielewczyk-Gawęł.
- Mielewczyk J. 2023. *Kamienice 5. Opowieści lwowsko-wrocławskie*. Wrocław: Oficyna Wydawnicza Kamienice Sp. z o.o.
- Muchitsch W. (red.) 2013. *Does War belong in Museum?: The Representation of War in Exhibitions*. Transcript Verlag. <https://www.jstor.org/stable/j.ctv1wxr1z>, 22.01.2024.

- Oleksiak K. 2018. *Raport: Zachowane ślady krwi z czasów Powstania Warszawskiego na posadzkach budynków*. Mps: archiwum Muzeum Powstania Warszawskiego.
- Orla-Bukowska A. 2014. Virtual Transitioning into Real: Jewishness in Central Eastern Europe. [W:] S. J. Bronner (red.), *Framing Jewish Culture. Boundaries and Representations*. Oxford: The Littman Library of Jewish Civilization, 365-381. <https://ruj.uj.edu.pl/xmlui/bitstream/handle/item/18240/LITJCS4-015p365-382OFFP.pdf?sequence=1&isAllowed=y>, 15.03.2024.
- Pabjan B. i Czajkowski P. 2013. *Pamięć zbiorowa mieszkańców Wrocławia a stosunek do niemieckiego dziedzictwa miasta*. https://www.researchgate.net/publication/260138716_Pamiec_zbiorowa_mieszkanow_Wroclawia_a_stosunek_do_niemieckiego_dziedzictwa_miasta, 13.03.2024.
- Racoń-Leja K. 2013. Traces of the Second World War in European Cities. *Czasopismo Techniczne. Architektura*, 1-A/2013, 101-118. <https://repozytorium.biblos.pk.edu.pl/resources/30789>, 15.03.2024.
- Różańska-Mazurkiewicz A. i Kaczyńska M. 2013. Kapliczki i krzyże w miejskim krajobrazie Warszawy. [W:] J. Plit (red.), *Obiekty religijne w krajobrazie*. Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG, Sosnowiec: Komisja Krajobrazu Kulturowego PTG, 67-76.
- Saryusz-Wolska M. 2011. *Spotkania czasu z miejscem. Studia o pamięci i miastach*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Sendyka R. 2014. Miejsca, które straszą (artefakty i nie-miejsca pamięci). *Teksty Drugie: teoria literatury, krytyka, interpretacja* nr 1 (145), 84-102. https://rcin.org.pl/Content/59511/WA248_78434_P-I-2524_sendyka-miejsca_o.pdf, 8.06.2024.
- Szpociński A. 2008. Miejsca pamięci (lieux de mémoire). *Teksty Drugie: teoria literatury, krytyka, interpretacja* nr 4 (112), 11-20. <https://rcin.org.pl/Content/50928>, 15.02.2024.
- Szpociński A. 2014. Nośniki pamięci, miejsca pamięci. *Sensus Historiae XVII* (2014/4), 17-26.
- Szymański W. 2015. Miejsce pamięci – pomnik – anty-pomnik. Artystyczne strategie upamiętniania na terenie krakowskiego Podgórze. *Special Issue "Contemporary Art and Memory" (Part II)*. RIHA Journal 0122, 17 June 2015. <https://journals.ub.uni-heidelberg.de/index.php/rihajournal/article/view/70085>, 16.03.2024.
- Zagożdżon P. 2012. Blizny wojny w kamieniu ryte – ślady działań wojennych w wybranych obiektach kamiennych na terenie Wrocławia. *Prace Naukowe Instytutu Górnictwa Politechniki Wrocławskiej* 135, 147-162. <http://www.miningscience.pwr.edu.pl/pdf-59939-3242?filename=War%20scars%20carved%20in%20stone.pdf>, 18.03.2024.
- Zawada A. 1996. *Brestaw. Eseje o miejscach*. Wrocław: Ośrodek Kultury i Sztuki.
- Ziębińska-Witek A. 2013. Wystawianie przeszłości, czyli historia w nowych muzeach. *Pamięć i Sprawiedliwość* 12/2 (22), 77-92.

Źródła internetowe:

- Arado: <https://projektarado.pl/index.php/2-uncategorised/51-zaginione-laboratorium-hitlera-2>, 9.03.2024.
- Batorski P. *Za murem w kształcie nagrobków. Likwidacja getta w Krakowie*. <https://www.jhi.pl/artykuly/likwidacja-getta-w-krakowie,2758>, 16.03.2024.

- Beztroski Kazimierz. 15.03.2020. <https://ciekawikrakowa.pl/beztroski-kazimierz/>, 9.03.2024.
- Cymer A. *Ruiny, tablice, pomniki. Ślady powstania warszawskiego*. 25.07.2023. <https://culture.pl/pl/artykul/ruiny-tablice-pomniki-slady-powstania-warszawskiego>, 17.03.2024.
- Dzieje 1: <https://dzieje.pl/aktualnosci/w-krakowie-wyznaczono-szlak-wiodacy-po-dawnym-getcie-zydowskim>, 19.03.2024.
- Dzieje 2: <https://dzieje.pl/dziedzictwo-kulturowe/grupa-pasjonatow-wlasnymi-silami-remontuje-fragment-twierdzy-wroclaw>, 19.03.2024.
- Gajdamowicz J. *Ślady II wojny we Wrocławiu. Tu wciąż można je dostrzec*. 8.11.2022. <https://wroclaw.naszemiasto.pl/slady-ii-wojny-swiatowej-we-wroclawiu-tu-wciaz-mozna-je/ar/c7-8668935>, 17.03.2024.
- Getto: https://polin.pl/system/files/attachments/Prezentacja_Getto%20Warszawskie_0.pdf, 12.03.2024.
- Grądzka-Rejak M. *Spółeczność żydowska w okupowanym Krakowie. Getto krakowskie (III 1941-III 1943)*. Warszawa: Muzeum Getta Warszawskiego. <https://1943.pl/wp-content/uploads/2021/12/Getto-krakowskie.pdf>, 17.09.2024.
- Katalog: *Katalog kapliczek i krzyży Warszawy*. Warszawa: Fundacja Hereditas. 2019. https://organizacja.home.pl/hereditas/wp-content/uploads/2020/03/katalog_kapliczek_i_krzyzy_warszawy.pdf, 10.03.2024.
- Kowalski W. *Ostańce – spacer śladami getta warszawskiego*. 14.07.2016. <https://dzieje.pl/aktualnosci/ostance-spacer-sladamii-getta-warszawskiego>, 17.03.2024
- Kubisztal P. 9.08.2022. <https://podgorze.pl/odnowiono-fragment-muru-getta/>, 16.03.2024.
- Lubecka J. *Upadek Festung Breslau*, <https://krakow.ipn.gov.pl/pl4/edukacja/przystanek-historia/97188,Upadek-Festung-Breslau.html>, 26.02.2024.
- Majewski J. *Powstanie Warszawskie. Niewidzialne Ślady*. 31.07.2023. <https://miastarytm.pl/powstanie-warszawskie-niewidzialne-slady/>, 17.03.2024.
- Miejsca 1: <https://miejskawewroclawiu.pl/historie-naszycz-czytelnikow-o-tajemniczym-podziemnym-wroclawiu/>, 8.03.2024.
- Miejsca 2: <https://miejskawewroclawiu.pl/czy-na-placu-grunwaldzkim-bylo-lotnisko/>, 13.03.2024.
- Moviegate: <https://moviegate.pl/>, 8.03.2024.
- Muzeum 1944: <https://www.1944.pl/korzeniepamieci.html>, 16.03.2024.
- MWW. 18.12.2020: <https://miejskawewroclawiu.pl/historie-naszycz-czytelnikow-o-podziemnym-wroclawiu-cz-2/>, 8.03.2024.
- Ofiary: <https://www.1944.pl/fototeka/ofiary-i-pogrzeby,68.html>, 16.03.2024.
- Oleksiak K. 2019. *Unikatowe materialne pozostałości II wojny światowej na terenie Warszawy. Sposób ich konserwacji, ochrony i prezentacji na wybranych przykładach*. Warszawa. https://www.academia.edu/40245750/UNIKATOWE_MATERIALNE_POZOSTA%C5%81O%C5%9ACI_II_WOJNY_%C5%9AWIATOWEJ_NA_TERENIE_WARSZAWY_SPOS%C3%93B_ICH_KONSERWACJI_OCHRONY_I_PREZENTACJI_NA_WYBRANYCH_PRZYK%C5%81ADACH, 11.03.2024.

- Podsumowanie: https://www.krakow.pl/aktualnosci/279071,31,komunikat,turystyczne_podsumowanie_2023_roku.html, 15.03.2024
- PR24: <https://polskieradio24.pl/arttykul/2173677,orzec-czy-reszka-poszukiwanie-sladow-krwi-powstanczej>, 17.03.2024.
- Rany pamięci: *Rany pamięci. Ślady zniszczeń z okresu II wojny światowej w topografii Warszawy*. 16.05.2019, <https://um.warszawa.pl/waw/zabytki/-/rany-pamieci-slady-zniszczen-z-okresu-ii-wojny-swiatowej-w-topografii-warszawy>, 11.03.2024.
- Relacje: *Powstańcze relacje świadków*. <http://www.sppw1944.org/index.html?http://www.sppw1944.org/relacje/relacje.html>, 16.03.2024.
- RMF 24: https://www.rmf24.pl/raporty/raport-rocznica-powstania-warszawskiego/fakty/news-powstancze-blizny-oto-niezwykly-przewodnik-po-warszawie,nId,2613323#crp_state=1, 17.03.2024.
- Siwek A. 2017. *Historyczne centrum Krakowa (1978)*, http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-158ccd6f-3256-4af3-b7ca-5735ada48c37/c/Ochrona_Zabytkow_2017_Dodatek_specjalny_s_068-074.pdf, 15.03.2024
- Szlakiem: <https://www.facebook.com/SzlakiemKrakowskichMezuz/>, 17.03.2024.
- Trasy: <https://muzeumkrakowa.pl/trasy-muzealne/trasa-pamieci>, 14.03.2024.
- wwwWrocław: <https://www.wroclaw.pl/budzet-obywatelski-wroclaw/projekty-2017/projekt,id,632>, 12.02.2024.
- Wycieczka 1: https://wycieczki-po-wroclawiu.pl/tl/_-Festung-Breslau.htm, 19.03.2024
- Wycieczka 2: <https://www.wroclaw.pl/go/wydarzenia/sport-i-rekreacja/1320324-festung-breslau-zmierzch-bogow-spacer-z-przewodnikiem>, 19.03.2024
- Wycieczka 3: <https://4rblog.wp.mil.pl/pl/articles/klub-4rblog-dziao-sie-h/sladami-festung-breslau-od-pierwszego-ataku-do-kapitulacji/>, 19.03.2024
- Wystawa: <https://krknews.pl/przerwana-historia-wystawa-w-80-rocznice-likwidacji-krakowskiego-getta/>, 15.03.2024.
- Zagłada Warszawy*. <https://edukacja.ipn.gov.pl/download/210/474014/ZagladaWarszawycz2A3.pdf>, 16.03.2024.
- Ziółkowski A. *Ślady powstańczej krwi – Warszawa 1944*. 29.07.2018. <https://onas.org.pl/arttykul/slady-powstanczej-krwi-warszawa-1944>, 16.03.2024.

Inne źródła:

Muzeum Miejskie Wrocławia – wystawa stała

Autorka:

Dr inż. arch. Joanna Krajewska

e-mail: joanna.krajewska@pwr.edu.pl